

СИНЕРГЕТИЧНІ АСПЕКТИ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ)

У статті представлено результати досвіду екстраполяції ідей синергетики на вивчення явища семантичної деривації лексичних одиниць. Встановлено, що семантична деривація, яка є одним із проявів функціональної трансорієнтації лінгвальних одиниць, являє собою дієвий механізм саморегуляції та розвитку системи сучасної англійської мови.

У другій половині ХХ століття розпочав формування новий міждисциплінарний науковий напрямок, якому німецькій фізик Герман Хакен дав назву "синергетика". Синергетика – це не нова наука, але "новий інтегруючий напрям у науці, метою якого є виявлення загальних ідей, методів і закономірностей у різних галузях природознавчих та гуманітарних наук (*тут і далі переклад наш – С.Є.*)" [1: 3]. Сучасна наука визначає синергетику як "нову міждисциплінарну галузь наукових знань, яка вивчає процеси самоорганізації та впорядкування у відкритих нерівноважних системах різної природи" [2: 3]. Згідно з новим принципом дослідження, предметом аналізу є такі складні, відкриті, нелінійні суперсистеми, що функціонують за рахунок взаємодії їхніх підсистем і перебувають у стані більшої чи меншої рівноваги, а об'єктом – механізми, що регулюють динаміку, самоорганізацію та збереження цих систем [3: 538].

Плідними стали спроби застосування ідей синергетики для вивчення лінгвальних та мовленнєвих явищ. Різні напрямки лінгвосинергетики (саме таку назву набула нова галузь лінгвістики, що сформувалася на тлі впровадження ідей синергетики для вивчення мовних явищ) розробляють такі вітчизняні вчені, як Л.С. Піхтовнікова, О.О. Семенець, О.В. Тарасова, О.І. Морозова, І.С. Фролова. Дослідженню синергетичних аспектів словотворчих процесів в сучасній англійській мові присвячено, зокрема, декілька наших власних публікацій [4: 163-183; 5: 171-178; 6: 43-51].

У запропонованій статті ми ставимо за мету довести синергетичну природу семантичної деривації. Для досягнення поставленої мети ми маємо виконати такі завдання:

- визначити особливості функціонування й розвитку словотвору сучасної англійської мови як синергетичної системи;
- довести синергетичну сутність характерного для сучасної англійської мови явища функціональної трансорієнтації лінгвальних одиниць;
- встановити релевантність принципу синергетичної варіативності елементів системи для визначення сутності явища семантичної деривації лексичних одиниць;
- дослідити механізми семантичної деривації сучасної англійської мови.

Будь-яка конкретна мова являє собою класичний приклад синергетичної суперсистеми, тобто такої, що складається з ієрархічно організованих макро- та мікросистем, які характеризуються нерівноважністю – станом, далеким від абсолютної стабільності та незмінності, відкритістю – здатністю обмінюватися з довкіллям речовиною, енергією та інформацією, нелінійністю – розвитком системи під впливом багатьох факторів, що часто знаходяться у складній взаємодії між собою і визначають імовірні шляхи її еволюції.

Словотвір сучасної англійської мови становить одну з макросистем мовної суперсистеми. Субстанцію цієї макросистеми складають різнотипні конституенти (вербоформанти, словотвірні ланцюжки, гнізда, ряди, типи, алігатури). Слід зазначити, що матеріальною базою словотвору сучасної англійської мови слугують конститутивні одиниці морфемного, лексичного та синтаксичного рівнів мови, які виконують функції словотворчих елементів. Для найменування різнотипних базових та службових одиниць словотвору ми пропонуємо впровадити гіперонімічний термін "вербоформант".

На базі вербоформантів під дією механізмів вербокративної деривації формуються похідні лексичні одиниці, які структуруються в комплексні одиниці словотвору – словотвірні ланцюжки, гнізда, ряди, типи, алігатури. Комплексні одиниці словотвору можна розглядати як мінісистеми, відносини між якими визначають структуру словотвірної макросистеми. Міні- та макросистеми словотвору, так само як і мовна суперсистема в цілому, характеризуються відкритістю, нерівноважністю, нелінійністю розвитку, до того ж показники цих ознак відзначаються найбільшою інтенсивністю на мікрорівні. Саме там виникають ті девіації (відхилення), які в разі їх посилення можуть спричинити перебудову словотвірної макросистеми і навіть, за умови їх посилення, інтенсифікації, викликати реорганізацію всієї мовної суперсистеми.

Безпосередня константна взаємодія з "оточуючим середовищем" (у нашому випадку – соціумом) та взаємовідносини з іншими макросистемами в межах мовної суперсистеми (які, в свою чергу, також можуть змінюватися під впливом своїх власних безпосередніх відносин з "довкіллям") можуть спричинити необхідність самоорганізації словотвірної макросистеми. Самоорганізація макросистеми як адекватна реакція на дію з боку інших систем та середовища може виявлятися через вихід зі житку застарілих та створення нових лінгвальних знаків, заміну одних мовних засобів іншими, функціональну модифікацію вже існуючих у мові одиниць.

Отже, функціональну модифікацію лінгвальних одиниць слід розглядати як один з проявів самоорганізації мовної системи, її прагненням до "стабілізації імперативних параметрів шляхом спрямованого упорядкування своєї структури та функцій з метою протидії ентропійним (випадковим) діям соціуму" [7: 216]. Особливості динаміки системи мови, що виявляються в асиметрії мовного знака, уможливають функціональну

модифікацію вже існуючих у мові одиниць, внаслідок якої формуються нові функціональні варіанти лінгвальних одиниць.

Такого роду відхилення (флуктації) з погляду синергетики являють собою типові ознаки конструктивного хаосу, які можуть детермінувати розвиток системи в конкретному домінантному напрямку. Науковці зазначають, що в синергетичному аспекті варіативність лінгвальних одиниць виступає "параметром самоорганізації мовної суперсистеми, який сприяє нормуванню, кодифікації одного з коекзистенціальних варіантів, з одного боку, а з іншого (під впливом флуктації), робить можливим визволення знакових ресурсів" [7 : 216]. Таким чином, формування нових варіантів вже існуючих лінгвальних одиниць є одним із "відповідних заходів", які уживаються мовною суперсистемою для протидії "втручання" ззовні, з метою збереження її відносної стабільності.

Отже, у відкритих, динамічних системах спостерігається не лише створення нових лінгвальних одиниць та зникнення старих, але й перегрупування вже існуючих. Дієвим механізмом "перегрупування", що, з одного боку, розширює номінативно-комунікативні можливості мови, а з іншого – сприяє економії вербокративних зусиль, є так звана функціональна трансорієнтація лінгвальних одиниць. З погляду синергетики функціональну трансорієнтацію слід вважати одним із провідних механізмів регуляції динаміки, самоорганізації та збереження як окремих макросистем, так і всієї мовної суперсистеми в цілому.

Відомо, що кожна одиниця як елемент мовної суперсистеми має "функціональну орієнтацію", тобто використовується у висловлюванні в "прототипічній функції, що узуально закріплена і відображена в значній кількості різноманітних контекстів" [8: 10]. Проте в сучасній англійській мові з її чітко вираженим аналітизмом відбуваються трансформації, пов'язані з тим, що деякі лінгвісти називають функціональною переорієнтацією мовних одиниць [9: 48]. До речі, термін "функціональна переорієнтація" є, на нашу думку, етимологічно гетерогенним, більш коректним було б говорити про **функціональну трансорієнтацію**.

У процесі здійснення комунікативного акту одиниця мовної системи може виконувати атипову, узуально незакріплену функцію, що призводить до зміни її категоріальних характеристик та прагматичних особливостей. Ми схильні розглядати явище "функціональної трансорієнтації" одиниць мови як один із провідних факторів розвитку та самовдосконалення системи сучасної англійської мови, оскільки створені задля задоволення ситуативної комунікативної потреби нові функціональні варіанти мовних одиниць у разі їх соціалізації та узуалізації можуть збагатити мовну систему.

Функціональна трансорієнтація становить реалізацію мовною одиницею її потенційних функціональних лексичних та граматичних характеристик, які ще не закріплено узуально. Процес функціональної трансорієнтації має динамічний характер. Його слід розглядати як особливий дериваційний процес, що спрямований на перетворення певних лінгвальних одиниць у нову семіотичну якість. У результаті функціональної трансорієнтації лінгвальних одиниць формуються нові функціональні варіанти, які, співіснуючи разом із своїми прототипами в межах мовної суперсистеми, утворюють пари функціональних омонімів.

На думку А.Е. Левицького, будь-яке переосмислення традиційної категоріальної семантики, синтаксичних зв'язків, прагматичної спрямованості мовної одиниці та її функціональної транспозиції слід вважати показниками функціональної трансорієнтації – "процесу, що тісно пов'язаний з людиною як суб'єктом, що мислить і пізнає світ (оскільки таке явище являє собою нову номінацію), процесу, що виникає у ході комунікації в результаті актуалізації функцій-потенцій мовної одиниці" [10: 75].

Мовні одиниці, що зазнали функціональної трансорієнтації, активно поповнюють словник сучасної англійської мови, збагачують арсенал словотворчих засобів. Крім того, функціональна трансорієнтація виступає головним механізмом деривації при здійсненні верботрансформації (словоперетворення): конверсії, семантичної деривації. Саме тому, явище функціональної трансорієнтації в сучасних умовах існування мови слід розглядати як потужну рушійну силу саморозвитку та самовдосконалення мовної системи.

Функціональна трансорієнтація охоплює не лише випадки переходу одиниць одного функціонального класу до іншого, але й одного рівня мови до іншого. В обох випадках головну роль у їх диференціації відіграють функціональні особливості мовних одиниць, що й відбувається дистрибуцією цих знаків. Прикладом функціональної трансформації одиниць одного рівня може слугувати конверсія лексичних одиниць або перехід номінативних слів до розряду службових і навпаки, семантична деривація. Функціональна трансорієнтація різнорівневих мовних одиниць виявляється в афіксації лексичних одиниць, лексикалізації морфем та синтаксичних одиниць. Аналіз фактичного матеріалу дає підстави стверджувати, що найбільш продуктивними способами формування функціонально-модифікованих мовних інновацій є функціональна транспозиція (конверсія), семантична деривація, афіксація вільних лексем, інтеграція словосполучень.

Отже, ми встановили, що одним із дієвих механізмів саморозвитку та самовдосконалення мовної системи, що ґрунтується на модифікації функціональних ознак мовного знака при збереженні плану вираження, є функціональна трансорієнтація. Одним із шляхів збагачення лексичного складу мови є вторинна номінація, що пов'язана зі зміною семантичної структури мови. Як зауважують науковці, для мов аналітичного типу, до яких належить і англійська мова, "слова у плані розуміння значно більше залежать від їхнього контекстного оточення, ніж у мовах переважно синтетичної структури, і, як наслідок цього, більш гнучкі у функціональному плані і менш автономні у семантичному аспекті" [9: 48].

Семантична деривація, як вже зазначалося, розглядається нами як прояв внутрішньорівневої функціональної трансорієнтації лексичних одиниць. Цей спосіб деривації, як відомо, передбачає переосмислення слів, використання вже існуючих у мові номінативних засобів у новій для них функції – функції "надання ім'я" [11:

82]. Дериватогенна активність цього типу вербокреації визначається перш за все природою людського мислення, здатністю узагальнювати у слові явища оточуючої дійсності, систематизувати в мові об'єкти позамовної дійсності. Функціональна трансорієнтація мовного знака, пов'язана з модифікацією його плану змісту при збереженні плану вираження, являє собою механізм формування нових лексико-семантичних варіантів існуючих у мові слів. Формування такого роду інновацій є "реалізацією принципу лексичної економії у межах будь-якої мови" [9: 48].

Властивість слова змінювати своє значення призводить до його полісемії, оскільки старі й нові значення співіснують тривалий час. Ми поділяємо точку зору щодо природності цього явища, бо "як усе живе, слово не залишається тотожним самому собі у часі. Однією з актуалізацій цієї потенції і є багатозначність, яку правильно розглядати не лише як стан, але і як процес, з чого, до речі, випливає, що всі слова мови актуально чи потенційно багатозначні" [12: 48].

Довгий час у лінгвістичній науці тривала суперечка стосовно визнання семантичної деривації явищем словотвору. Дехто навіть зараз вважає цей спосіб вторинної номінації суто лексичним явищем, оскільки ніяких матеріально виражених словотворчих засобів у процесі деривації не використовують. Ми поділяємо точку зору тих науковців, які разом з О.О. Потебнею вважають, що "зв'язок між значенням однієї лексеми має не семантичний (точніше – не лише семантичний, – Є.С.), а дериваційний характер" [13: 58]. Такі зв'язки слід розглядати як відношення деривації, похідності, мотивованості. Структура полісеми являє собою "дериваційну структуру..., що виявляється у синхронічно актуальних мотиваційних відношеннях між семами" [13: 58].

На користь того, що семантична деривація є способом словотвору свідчить і те, що з ономасіологічної точки зору семотворення і словотворення виконують однакове завдання – давати назву. Поява нового лексико-семантичного варіанту, так само як і утворення нового слова, за своєю сутністю є номінативним актом, ґрунтується на співвіднесенні імені з денотатом. Як слушно зауважує Н.П. Тропіна, відмінність між цими способами деривації полягає не в суті, а в техніці, у мовних ресурсах, що використовуються в кожному з цих випадків [13: 58].

Семантична деривація являє собою і процес, і результат. Процесуальний характер семантичної деривації став причиною віднесення його до суто діахронічних явищ. Головною умовою встановлення між двома мовними одиницями синхронних словотвірних відношень є виявлення "живих" словотвірних зв'язків, головним серед яких є семантична мотивованість вторинної лексеми. Між новим та старим лексико-семантичними варіантами багатозначного слова встановлюються "концептуально зумовлені дериваційні зв'язки: імплікаційні (метонімічні), класифікаційні (родо-видові), симілятивні (метафоричні)" [3: 528]. Такі "складні відносини між семантичною структурою мотивата та мотиватора можна дослідити лише за синхронного підходу" [14: 64]. До речі таке співіснування старого й нового лексико-семантичних варіантів на певному етапі розвитку мови доводить функціонально-трансорієнтаційну сутність семантичної деривації, оскільки встановлення відношень функціональної омонімії між твірною та похідною одиницями мови є типовим результатом цього процесу.

Сучасна лінгвістика розуміє синхронію як явище динамічне. Такий концептуальний підхід дозволяє побачити в лексико-семантичній деривації таке явище, що "зв'язує минуле і майбутнє лексико-семантичного ярусу мови у нерозривне ціле, що постійно змінюється і розвивається" [13: 59]. Отже, жорсткої межі між синхронією та діахронією провести не можна, бо вона існує скоріше як ґносеологічна умовність. Семантичні деривати утворюються на певному синхронному етапі існування мови, а от відносини між старим і новим лексико-семантичними варіантами розвиваються у діахронії.

Важливою проблемою, пов'язаною з семантичною деривацією, є проблема класифікації типів семантичних перетворень. На жаль, вирішити її з наданням переконливих аргументів ще нікому не вдалося. А. Залізник з цього приводу зауважує, що "ніяких загальних законів тут встановити не вдалося" [15: 17]. Було встановлено лише механізми семантичної модифікації: звуження і розширення значення, розвиток від більш конкретного до більш абстрактного і, навпаки, додавання й опущення семантичних компонентів і т. ін. Але найбільш продуктивними механізмами формування нових лексико-семантичних варіантів слів вважають метафору та метонімію [11: 82-87].

Використання вже існуючої лексеми для найменування нового об'єкта дійсності обумовлене певними асоціативними зв'язками між різними референтами. Так, метафора оперує образно-асоціативною подібністю, що притаманна лише цьому механізму модифікації значення. Образ, що лежить в основі метафори, являє собою ознаку або ряд ознак, релевантних для створення нового значення, і які слугують посередниками між вихідним та метафоричним значеннями.

Так, наприклад, нове значення слова *mover* – "компанія, чії акції купуються та продаються у великій кількості", сформувалося на базі головної ознаки вихідного значення "той, що призводить до руху". Семантична мотивованість метафори у слові *footprint* "місце, яке займає комп'ютер на столі" ґрунтується на асоціації між слідом, що залишає ступня людини та слідом від комп'ютера. Новий лексико-семантичний варіант слова *suit* "людина, особливо менеджер, яка працює в офісі та зобов'язана завжди бути у костюмі" сформувався на основі метонімії – суміжності предметів (людина – її одяг).

До речі, полісемантична лексема *suit* мала також значення "набір, сервіз", на базі якого шляхом звуження, спеціалізації семантики вихідного слова сформувався ще один лексико-семантичний варіант "набір комп'ютерних програм". Таким чином, на базі двох лексико-семантичних варіантів слова *suit* шляхом застосування різних механізмів семантичної деривації було створено ще два нових значення.

Пошук експонента серед існуючих мовних знаків ґрунтується на зведенні у свідомості носіїв мови асоціативних "мостів" між різними референтами. Якщо імплікація "старої" мовної одиниці для найменування

нового явища закріплюється у свідомості усіх носіїв мови, то між старим та новим лексико-семантичними варіантами слова встановлюються відносини полісемії.

Отже, семантичні деривати формуються під дією регулярних словотвірних механізмів, що усвідомлюються носіями мови як вербокreativeвні, такі, що спрямовані на породження одиниці вторинної номінації. Формування семантичних дериватів відбувається під дією певних механізмів вербокreativeції в межах синхронічного зрізу мови. Саме тому будь-яку похідну лексему можна розглядати як результат словотвірного процесу. Семантична деривація являє собою конкретний прояв універсального для системи англійської мови явища функціональної трансорієнтації мовних одиниць. У свою чергу синергетична сутність механізмів функціональної трансорієнтації полягає у регуляції динаміки, самоорганізації та збереження мовної суперсистеми.

Перспективним напрямком подальших студій ми вважаємо дослідження синергетичної сутності таких конкретних проявів функціональної трансорієнтації, як конверсія, афіксація лексем, лексикалізація синтаксичних конструкцій тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Тарасова Е.В. Синергетические тенденции в современной лингвистике // Вісник Харківського національного університету. – Х.: Константа, 2000. – № 500. – С. 3-9.
2. Чалий О.В. Синергетичні принципи освіти та науки. – К., 2000. – 253 с.
3. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
4. Єнікеєва С.М. Системність і розвиток словотвору сучасної англійської мови. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. – 306 с.
5. Єнікеєва С.М. Синергетические параметры словообразовательных процессов в современном английском языке // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія: Романо-германська філологія. – Харків: ХНУ, 2006. – № 726. – С. 171-178.
6. Єнікеєва С.М. Синергетизм функціональної трансорієнтації лінгвальних одиниць (на матеріалі сучасної англійської мови) // Вісник Сумського державного університету. Філологічні науки, 2006. – № 11 (95). – С. 43-51.
7. Хруцька Н.В. Синергетический подход к теории вариативности языковых единиц // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 82. – Т. 2. – С. 215-217.
8. Левицький А.Е. Функціональні зміни в системі номінативних одиниць сучасної англійської мови: Автореф. дис... док. філол. наук: 10.02.04 / КДЛУ. – Київ, 1999. – 37 с.
9. Левицький А.Э. Явление функциональной переориентации языковых единиц // Вісник Київського лінгвістичного університету. – 1999. – №1. – Том 2. – С. 48-53.
10. Левицький А.Э. Функциональные изменения в системе номинативных единиц современного английского языка: Дисс. ... док. филол. наук: 10.02.04 / КГЛУ. – Киев, 1999. – 396 с.
11. Черникова Н.В. Метафора и метонимия в аспекте современной неологии // Филологические науки, 2001. – № 1. – С. 82-90.
12. Морковкин В.В. Лексическая многозначность и некоторые вопросы её лексикографической интерпретации // Русский язык. Проблемы речи. Лексикология и лексикография. – М., 1981. – С. 153-156.
13. Тропіна Н.П. До питання про сутність лексико-семантичної деривації // Мовознавство, 1997. – № 1. – С. 54-59.
14. Соколова С.О. Словотвірна мотивація в колі суміжних явищ // Мовознавство. – 2004. – № 1. – С. 62-68.
15. Зализняк А.А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект "Каталога семантических переходов" // Вопросы языкознания. – 2001. – № 2. – С. 13-25.

Матеріал надійшов до редакції 21.04. 2007 р.

Єнікеєва С.М. Синергетические аспекты семантической деривации (на материале современного английского языка).

Статья представляет результаты опыта экстраполяции идей синергетики на изучение явления семантической деривации лексических единиц. Установлено, что семантическая деривация, которая представляет собой одно из проявлений функциональной трансориентации лингвальных единиц, является действенным механизмом саморегуляции и развития системы современного английского языка.

Yenikeyeva S.M. Synergetic Aspects of Semantic Derivation (based on the material of Modern English).

The article represents the results of synergetics ideas extrapolation on the study of the phenomenon of semantic derivation of lexical units. It is ascertained that semantic derivation which should be regarded as a kind of functional trans-orientation of lingual units is one of the effective mechanisms of development and self-organization of the Modern English language system.